

VIERDE TUSSENPRODUCT ONTWIKKELTEAM BURGERSCHAP

Voorliggend tussenproduct is het vierde tussenproduct van ontwikkelteam Burgerschap, opgesteld tijdens de vierde ontwikkelsessie in december 2018. Het betreft een overzicht van de (bijgestelde) grote opdrachten en de daaruit volgende bouwstenen. Deze bouwstenen zijn nog niet uitgewerkt, dit gebeurt in de volgende ontwikkelsessie in februari. Het ontwikkelteam ontvangt daarom graag uw input voor deze uitwerking.

Grote opdrachten beschrijven de essentie van het leergebied. Deze zijn in de vorige ontwikkelsessie opgesteld en op basis van de ontvangen feedback bijgesteld. Het ontwikkelteam heeft dankbaar gebruik gemaakt van de grote hoeveelheid constructieve feedback. In het consultatieverslag (vindt u op onze website) beschrijft het team welke keuzes zij daarbij hebben gemaakt.

Bouwstenen beschrijven de benodigde kennis en vaardigheden bij de grote opdrachten. De bouwstenen vormen uiteindelijk, samen met de visie en de grote opdrachten, input voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen.

In dit tussenproduct vindt u:

- Raamwerk van grote opdrachten en bouwstenen (p. 2);
- Voorbeelduitwerking bouwstenen (p. 3);
- Consultatievragen om input op te halen voor de verdere ontwikkeling van bouwstenen (p. 9);
- Bijlage 1: De bijgestelde grote opdrachten (op basis van de ontvangen feedback) (p. 10);
- Bijlage 2: Begrippenlijst (p. 26);
- Bijlage 3: Bronnenlijst (p. 28).

De visie op het leergebied Burgerschap vindt u op de website <http://www.curriculum.nu/burgerschap>.

Graag uw input

Geef uw input voor de bouwstenen op <http://www.curriculum.nu/feedback> uiterlijk op zondag 27 januari. Het ontwikkelteam zal uw input gebruiken bij de ontwikkeling van de bouwstenen: het beschrijven van de benodigde kennis en vaardigheden. Uw input is zeer gewenst, alvast bedankt!

Over Curriculum.nu

Het is belangrijk dat de inhoud van het onderwijs tegemoet komt aan de eisen die nu en in de toekomst gesteld worden aan mensen. Curriculum.nu gaat over de actualisatie van het curriculum, waarin is vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen. Teams van leraren en schoolleiders ontwikkelen samen bouwstenen als basis voor de herziening van de kerndoelen in het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Daarnaast doen zij aanbevelingen voor de bovenbouw in het voortgezet onderwijs. De curriculumherziening biedt kansen om te zorgen voor doorlopende leerlijnen van primair naar voortgezet onderwijs en van voortgezet onderwijs naar vervolgonderwijs. De bouwstenen bevatten een aanzet daartoe. De curriculumherziening wil daarnaast de samenhang in het onderwijs bevorderen, de overladenheid terugdringen en een betere balans brengen in de hoofddoelen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonlijke vorming.

Meer informatie over Curriculum.nu vindt u op www.curriculum.nu.

RAAMWERK BOUWSTENEN BURGERSCHAP (28 BOUWSTENEN)

VOORBEELDUITWERKING BOUWSTENEN**Titel: Democratie (GO 1)****Bouwsteen 1.1a+b****Titel: Basiswaarden****a. Bouwsteen PO****Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren het belang van regels. Met de rechten en plichten die erbij horen maken regels vreedzaam samenleven mogelijk. De leerlingen verlenen betekenis aan de democratische basiswaarden door ze te koppelen aan hun eigen leefsituatie en het werken en leren in de klas.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen:

- kennen school- en klassenregels.
- kunnen een mening vormen en uiten.
- geven betekenis aan vrijheid door het maken van keuzes.
- tonen zich verantwoordelijk voor gemaakte keuzes.
- reflecteren op hun eigen gedrag.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Aan het einde van het primair onderwijs weten de leerlingen in grote lijnen wat een democratische rechtsstaat inhoudt. Door oefening en toepassing leren leerlingen het belang van de rechtsstaat (en de daaruit voortvloeiende basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit) in te zien. De leerlingen zijn zich bewust van spanning tussen deze basiswaarden.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen:

- Kennen de basiswaarden van de democratische rechtsstaat
- Geven betekenis aan basiswaarden.
- Weten dat de basiswaarden kunnen botsen.
- Onderzoeken overtuigingen, belangen en emoties die bij bij waardenbotsingen een rol spelen.
- Vormen van een visie op de basiswaarden.
- Kunnen omgaan met verschillende meningen en opvattingen over basiswaarden.
- Reflecteren op verschillende meningen en opvattingen.
- Hebben kennis van grondrechten en van kinderrechten.
- Reflecteren op rechten en plichten.

b. Bouwsteen VO onderbouw**Inleiding**

Leerlingen hebben kennis van de democratische rechtsstaat. Zij kunnen reflecteren op het functioneren van de rechtsstaat en de doorwerking daarvan in het leven van burgers. Hierbij kunnen leerlingen een eigen positie innemen ten opzichte van dilemma's in de onderlinge verhouding tussen basiswaarden en grondrechten.

Kennis en vaardigheden

- Weten hoe grondrechten zijn begrensd en dat en hoe deze kunnen botsen.
- Weten hoe in onze rechtsstaat de basiswaarden worden gegarandeerd (zoals in rechtsspraak).
- Onderzoeken waarden, rechten en verantwoordelijkheden.

c. Aanbevelingen VO bovenbouw

o.a. Aanbevelingen over inhoud en vaardigheden, nodig voor vervolgonderwijs, het functioneren in de maatschappij en/of in een beroepscontext.

- Kennis van regels, rechten en plichten die je nodig hebt om te kunnen functioneren in de maatschappij.
- Kennis van de rechtsstaat in internationale context.

Titel: GO 4.1

Onderzoeken van je eigen identiteit.

a. Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Binnen een democratie mag iedereen zijn eigen identiteit vormgeven. In de onderbouw van het PO oriënteren de leerlingen zich op wie zij zijn.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen:

- Herkennen en benoemen hun primaire emoties en die van anderen, mits ze die zelf beleefd hebben.
- Herkennen en vergelijken gezinssituaties, thuiscultuur en familie.
- Houden rekening met regels van gespreksvoering, waaronder actief luisteren.
- Kunnen over zichzelf praten in termen van vroeger en later.
- Benoemen idealen.
- Kunnen verschillende rollen spelen.
- Benoemen waar ze goed of slecht in zijn.

Fase 2 po bovenbouw**Inleiding**

In de bovenbouw van het PO ontwikkelen kinderen in het ideale geval een stabiele ik-identiteit die gekoppeld is aan de eigen omgeving. Ze worden zich ervan bewust dat hun identiteit zich vormt door verschillende aspecten, onder andere door de verschillende groepen waar zij zich op school en in hun vrije tijd in bevinden.

Kennis en vaardigheden

leerlingen:

- Herkennen en benoemen hun primaire en secundaire emoties en die van de anderen.
- Herkennen en accepteren dat gevoelens en beleving voor iedereen anders zijn.
- Weten over culturen en levensbeschouwingen in Nederland, waaronder religie
- Erkennen dat en hoe culturele- en levensbeschouwelijke oriëntaties, waaronder religies, invloed hebben op de eigen identiteit en die van anderen.
- Weten en accepteren dat er verschillende seksuele oriëntaties en expressies van gender zijn.
- Weten over seksualiteit
- Houden zichzelf en anderen actief aan de regels van gespreksvoering, laten anderen uitpraten en stellen verhelderende vragen.
- Benoemen hun gedrag, rollen en toekomstverwachtingen in eenvoudige termen en kunnen er op reflecteren.
- Weten waar ze goed of slecht in zijn en hun leergedrag hierop aanpassen.
- Herkennen dat groepsidentiteiten soms dwingen invloed hebben op zichzelf en op anderen.

b. Bouwsteen VO onderbouw

Inleiding

In de onderbouw van het VO oriënteren de leerlingen zich nader op hun eigen identiteit, hun ambities en talenten. Zij worden zich bewust van de veranderingen die zij doormaken (fysiek, seksueel, emotioneel, psychologisch) en wat dat betekent voor hun identiteit en die van anderen. Zij weten van verschillende aspecten waar hun identiteit uit bestaat. Zij kunnen reflecteren op het feit dat verschillende groepen waarin zij zich bevinden en de mensen waar zij mee om gaan of juist tegen afzetten, van invloed zijn op hun eigen identiteit.

Kennis en vaardigheden

leerlingen:

- Voorzien de consequenties van het eigen doen of nalaten op het gemoed van anderen.
- Verplaatsen zich niet alleen in individuele personen, maar ook in groepen mensen, bijvoorbeeld minderheden, minder bedeelden en mensen met andere mogelijkheden.
- Herkennen dat en op welke manieren sociaaleconomische status, sociaal-culturele-, politieke- en levensbeschouwelijke oriëntaties, waaronder religies, invloed hebben op de eigen identiteit en die van anderen, toen en nu, hier en daar.
- Accepteren dat de verschillende seksuele oriëntaties en expressies van gender op school zichtbaar zijn.
- Weten wat gezond seksueel gedrag is en wat gezonde seksuele relaties zijn, en herkennen hun tegendeel. Bewaken bij het verkennen van de eigen seksuele identiteit hun eigen grenzen en respecteren die van anderen.
- Kunnen een eenvoudig gesprek leiden.
- Kunnen eigen gedrag, rollen en toekomstverwachtingen op een realistische wijze benoemen, daarop reflecteren; weten of kunnen uitzoeken welke stappen ze kunnen zetten om een gewenste toekomst (studie, beroep) te realiseren
- Weten waar ze goed of slecht in zijn en kunnen hun leergedrag hier planmatig op aanpassen.
- Herkennen de soms dwingende invloed van groepsidentiteiten op zichzelf en op anderen, de conflicten die dit met andere aspecten van identiteit kan geven, en reflecteren hierop.

Titel: GO 6**Bouwsteen 6.1a+b**

Titel: Leven doen we samen

a. Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

In de onderbouw van het PO leren leerlingen rekening te houden met anderen. Ze komen in aanraking met verschillen en met ongelijke mogelijkheden en leren daarmee omgaan.

Kennis en vaardigheden*Leerlingen:*

- leren rekening te houden met elkaar
- leren delen en verdelen (rechtvaardig handelen)
- leren omgaan met verschillen.
- leren samenwerken
- leren onderlinge conflicten oplossen
- leren verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen gedrag

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

In de bovenbouw van het PO leren leerlingen rekening te houden met anderen en vanuit solidariteitsbesef op te (willen) komen voor anderen en anderen te helpen. Daarnaast leren ze nadenken over de gevolgen van de verschillen in kansen en mogelijkheden in hun eigen omgeving.

Kennis en vaardigheden*leerlingen:*

- leren vaardigheden aan die betrekking hebben op het omgaan met de ander
- leren onderlinge problemen oplossen
- Kunnen anderen helpen anderen en voor hen opkomen.
- leren omgaan met verschillende vormen van ongelijkheid en wat dit betekent voor kansen en mogelijkheden
- worden zich bewust van de diversiteit binnen en buiten de school en leren accepteren dat overeenkomsten belangrijker zijn dan verschillen.
- leren voorbij de buitenkant te kijken en een ander op een gelijkwaardige manier te benaderen.
- leren door middel van samenwerken in kleine groepjes of duo's gebruik te maken van elkaars kwaliteiten.
- leren de dialoog aan te gaan over verschillende vraagstukken in hun eigen omgeving, zoals discriminatie, in- en uitsluiting en ongelijkheid.

b. Bouwsteen VO onderbouw**Inleiding**

Leerlingen kunnen zich binnen de eigen leefomgeving verhouden tot maatschappelijke vraagstukken en de keuzes en gevolgen die daarmee samenhangen rond ongelijkheid, discriminatie en in- en uitsluiting.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen:

- leren vaardigheden aan die betrekking hebben op het omgaan met de ander en reflecteren op hun eigen handelen
- leren oplossingen bedenken voor lokale maatschappelijke problemen
- doen kennis op over de invloed van sociale omstandigheden op kansen en mogelijkheden.
- worden zich er bewust van dat er keuzes zijn om situaties te benaderen en dat deze keuzes verschil kunnen maken. (denk bijvoorbeeld aan Dreamschool op tv)
- leren de dialoog aan te gaan over verschillende maatschappelijke vraagstukken in hun eigen omgeving, als discriminatie, in- en uitsluiting en ongelijkheid.
- leren door middel van samenwerken in groepen gebruik te maken van elkaars kwaliteiten en hierdoor bij te dragen aan het creëren van gelijke kansen.

c. Aanbevelingen VO bovenbouw

- Leerlingen leren nadenken over en reflecteren op de invloed die ze kunnen hebben op lokale, regionale en mondiale vraagstukken, individueel of binnen een samenwerking met anderen
- Leerlingen leren hoe zij verantwoordelijkheid kunnen nemen over verschillende maatschappelijke vraagstukken, als discriminatie, in- en uitsluiting en ongelijkheid, passend bij hun situatie en mogelijkheden
- Leerlingen leren in dialoog tot oplossingen te komen die bijdragen aan het creëren van gelijke kansen, inclusie en rechtvaardigheid
- Leerlingen leren over de psychosociale mechanismen die ten grondslag liggen aan het maken van keuzes en manieren van handelen vanuit verschillende sociale omstandigheden
- Leerlingen leren hoe zij verantwoordelijkheid kunnen nemen in het opkomen voor de ander en het helpen van elkaar

CONSULTATIEVRAGEN

Ontwikkelteam Burgerschap vraagt op basis van voorgaande eerste uitwerking uw input voor de verdere ontwikkeling van bouwstenen. In de periode 11 tot en met 27 januari 2018 kunt u uw input geven via <http://www.curriculum.nu/feedback>. Uw input is zeer gewenst, alvast bedankt!

Onderstaand vindt u de consultatievragen:

Vragen over de onderscheidende burgerschapsvaardigheden

Uit eerdere reacties uit de consultaties kwam naar voren dat er een behoefte is aan een burgerschap specifieke invalshoek in het burgerschapscurriculum om het onderscheid met andere leergebieden zichtbaar te maken. Daartoe is een set 'onderscheidende burgerschapsvaardigheden' toegevoegd in de visietekst. Maakt deze set vaardigheden de burgerschap specifieke invalshoek voldoende duidelijk?

1. Zijn er 'onderscheidende burgerschapsvaardigheden' die overbodig of niet passend zijn? Licht uw antwoord toe.
2. Zijn er nog 'onderscheidende burgerschapsvaardigheden' die moeten worden toegevoegd? Licht uw antwoord toe.
3. Uit de consultaties kwam ook de wens naar voren om interculturele vaardigheden op te nemen. Zijn met deze set 'onderscheidende burgerschapsvaardigheden' de interculturele vaardigheden voldoende gedekt, zonder dat ze expliciet worden genoemd? Zo niet heeft u suggesties voor een formulering?

Vragen over het raamwerk van bouwstenen

4. Zijn er bouwstenen die u mist in het raamwerk van bouwstenen, waarvan het wel nodig is dat er bouwstenen voor komen als uitwerking van de tien Grote Opdrachten? Licht uw antwoord toe.
5. Zijn er bouwstenen in het raamwerk die volgens u niet nodig zijn als uitwerking van de tien Grote Opdrachten? Licht uw antwoord toe.

Vragen over de voorbeelden van bouwstenen

6. Er zijn drie conceptversies van bouwstenen opgeleverd. Kunt u aangeven welke formulering van de inhoud u het meeste aanspreekt? Licht uw antwoord toe.
7. Kunt u aangeven welke formulering van de inhoud u niet aanspreekt? Licht uw antwoord toe.

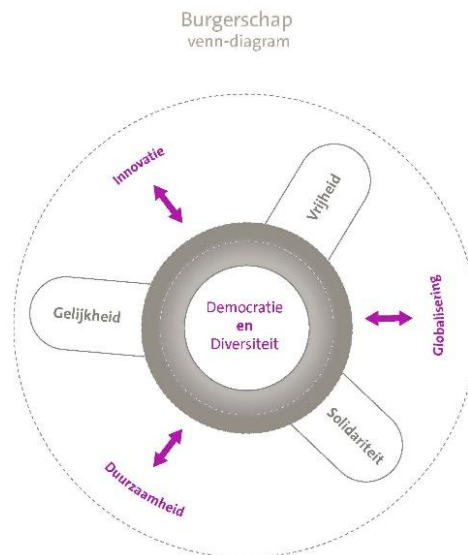

BIJLAGE 1: BIJGESTELDE GROTE OPDRACHTEN

De grote opdrachten zijn opgesteld op basis van de visie op het leergebied. Wilt u deze visie bekijken? Kijk op <https://curriculum.nu/burgerschap>.

VAN VISIE NAAR GROTE OPDRACHTEN

De waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit vormen de basis voor de uitwerking van de Grote opdrachten (GO). Grote opdrachten zijn de organiserende eenheden die de concretisering van de visie in onderwijsinhoud mogelijk maken. Voor burgerschap zijn zij uitgewerkt in de thema's **democratie** en **diversiteit**, die de inhoudelijke kern van burgerschapsonderwijs omschrijven. Deze thema's zijn aangevuld met grote **maatschappelijke vraagstukken**: globalisering, duurzaamheid en innovatie. Deze vraagstukken staan in een wederkerige relatie tot de drie basiswaarden: zij bepalen mede de rollen die mensen als burger kunnen nemen. Daarnaast bieden zij belangrijke contexten waarin leerlingen burgerschapsvaardigheden kunnen oefenen. Tezamen vormen de thema's voor de grote opdrachten (democratie, diversiteit en maatschappelijke vraagstukken) de kern van burgerschapsonderwijs. De samenhang tussen de waarden en de thema's is verbeeld in Figuur 1.

Figuur 1: Diagram Burgerschap: waarden, kern en maatschappelijke vraagstukken

Democratie is een manier om vrijheid te organiseren en op een vreedzame wijze om te gaan met conflicterende opvattingen. Gelijkheid voor de wet is daarvoor een voorwaarde, en maakt een gelijkwaardige omgang tussen mensen mogelijk. Daarbinnen vormt solidariteit de basis voor de relaties tussen mens, medemens, overheid en leefomgeving. Diversiteit is gebaseerd op de vrijheid om een eigen identiteit te hebben en/of te ontwikkelen. De gelijkheid tussen burgers is gegarandeerd bij wet, gelijkwaardigheid ontstaat in de interactie tussen mensen. Een vrije samenleving vraagt van burgers dat zij verantwoordelijkheid nemen om afwegingen te kunnen maken tussen de eigen opvattingen en idealen en meer collectieve belangen op alle schaalniveaus.

Innovatie, duurzaamheid en globalisering zijn grote, leergebiedoverstijgende thema's. Verschillende vakken en/of leergebieden dragen inhoud aan en omvatten vaardigheden die hiermee samenhangen. De invalshoek die burgerschap hierbij neemt is gebaseerd op het onderzoeken van democratie, diversiteit en de basiswaarden (vrijheid, gelijkheid en

solidariteit) in relatie tot leergebiedoverstijgende thema's. Ook de onderscheidende burgerschapsvaardigheden (zie volgende paragraaf) worden hierbij geoefend.

Vaardigheden

In de grote opdrachten worden elementen van burgerschapsonderwijs benoemd die leerlingen voorbereiden op deelname aan de diverse samenleving. De school fungeert als een oefenplaats waar deze kenmerken gestalte krijgen, te weten:

- Interpersoonlijk: de communicatie en ontmoeting met anderen, o.a. door dialoog en debat.
- Actief: leren vindt ook plaats door ervaringen op te doen en handelingsperspectieven te verkennen.
- Betrokken: de gerichtheid op betekenisvolle maatschappelijke vraagstukken en het ontwikkelen van een eigen standpunt daarover.
- Participerend: meedenken en beslissen over authentieke, voor betrokkenen relevante aspecten, waarbij de school dient als oefenplaats voor democratische vaardigheden
- Kritisch: het leren denken voor zichzelf. (Citizenship Foundation, 2018)

Voor het hele curriculum is een set brede vaardigheden benoemd, die we op basis van bovenstaande kenmerken vertalen naar onderscheidende burgerschapsvaardigheden. Onderscheidende burgerschapsvaardigheden zijn:

De leerling:

- Erkent en herkent de ander als gelijkwaardig. (Nussbaum, 2011)
- Verwondert zich en ontwikkelt een onderzoekende houding, ook wat betreft waarden, rechten en verantwoordelijkheden. (ACARA, 2011)
- Weegt persoonlijke waarden en -voordelen af tegen morele waarden. (Rest, 1982 & 1986)
- Hecht er belang aan dat kennis en overtuigingen berusten op waarheid en dat beslissingen gerechtvaardigd kunnen worden. Controleert opvattingen stelt zo nodig een standpunt of visie bij. (Ennis, 2011)
- Herkent en onderzoekt ethische dimensies in vraagstukken. (ACARA, 2011)
- Onderzoekt, beredeneert, weegt consequenties en reflecteert op keuzes
- Spant zich in om ander denken te begrijpen. Reflecteert op de eigen positie en doet moeite om begrepen te worden. (Rösch 2011)
- Kan zich in de situatie en de beleving van anderen verplaatsen en dat betrekken op hun handelingen, gevoelens en beslissingen. (Rösch, 2011)
- Houdt zich in gesprek en discussie aan regels van gespreksvoering, waaronder actief luisteren, en blijft bij het onderwerp. (Rösch, 2011)
- Lost conflicten gewelddoos op, kan omgaan met ambiguïteit en streven naar consensus. (Rösch, 2011; Council of Europe, 2016)

Samenhang met andere leergebieden

Vanuit Burgerschap bezien is de samenhang het grootst met de leergebieden Mens en Maatschappij en Mens en Natuur.

Het leergebied Mens en Maatschappij 'draagt' voor een groot deel de kennis aan die leerlingen voor burgerschap nodig hebben, bijvoorbeeld kennis van de geschiedenis en de werking van de rechtsstaat. Samenhang bevindt zich eveneens op het vlak van de maatschappelijke thema's. Daardoor lijkt er veel overlap tussen de twee leergebieden, en moet die er ook nog meer komen, maar in de uitwerking is er nu nog vooral sprake van complementariteit.

Voor de leergebieden Mens en Natuur geldt hetzelfde, zij het dat zij minder (direct) kennis aandraagt voor Burgerschap. Hier grijpen bijvoorbeeld de onderzoeksvaardigheden, nodig bij Mens en Natuur, aan bij de zogenoemde 'onderscheidende burgerschapsvaardigheden', en omgekeerd. Samenhang is er ook in een deel van de maatschappelijke thema's.

Denken en doen rond identiteit, zoals Burgerschap dat heeft geformuleerd in GO4, komt op veel verschillende plekken en manieren terug in het leergebied Kunst en Cultuur. Vaardigheden die dit leergebied benoemt zoals inleven in een ander, het spreken over dilemma's en het onderzoeken van andere werkelijkheden, sluiten aan op en zijn gedeeltelijk zelfs identiek als de onderscheidende burgerschapsvaardigheden.

Bij het leergebied Bewegen en Sport is sprake van complementariteit ten aanzien van de school als oefenplaats. Bewegen en sport geeft daar vanzelfsprekend een andere invulling aan, maar de vaardigheden die daarbij aan de orde zijn ondersteunen hetgeen Burgerschap beoogt.

Met het leergebied Digitale Geletterdheid is sprake van samenhang en complementariteit bij de GO's over digitalisering van de samenleving.

Met Engels en Moderne Vreemde Talen is complementariteit op het gebied van identiteit en globalisering. Interculturele vaardigheden zijn niet expliciet uitgewerkt en benoemd in de onderscheidende burgerschapsvaardigheden.

De talen (Nederlands, Engels en Moderne Vreemde Talen) en Rekenen en Wiskunde zijn dragers van kennis en communicatie überhaupt. Zij zijn daarmee ook voorwaardelijk voor burgerschap. Nederlands neemt nadrukkelijk een rol door tekstbegrip en oordeelsvermogen te koppelen aan burgerschapsthema's. Rekenen benadrukt haar rol bij het aanleren van denkstrategieën en 'factchecking' – hetgeen eveneens aansluit bij de onderscheidende burgerschapsvaardigheden.

Tabel 1: Samenhang tussen het leergebied burgerschap met de andere leergebieden

GO Burgerschap	GO andere leergebieden	Overlap	Complementair
1. Democratie is van waarde	Mens en maatschappij 7: Macht, gezag en bestuur 8: Conflict en samenwerking	X	X
2. Wie heeft het hier voor het zeggen?	Bewegen en sport 5: Iedere beweegactiviteit kent verschillende taken en rollen voor de deelnemers Mens en maatschappij 2: Plaats en ruimte 7: Macht, gezag en bestuur 1: Tijd en chronologie	X	X X X
3. Democratie moet je doen!	Mens en maatschappij 7: Macht, gezag en bestuur	X	
4. Identiteiten zijn in ontwikkeling	Nederlands 3: Op school worden talen en taalvariëteiten erkend en benut Digitale geletterdheid 2: Digitaal burgerschap Kunst en cultuur 2: Kleur verhalen door artistieke expressie 5: Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst 4: Werk aan vernieuwing en innovatie 6: Kunst en cultuur vormen de spiegel van de wereld 3: Vergroot het repertoire met technieken en vaardigheden 7: Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie Bewegen en sport 4: Een eigen beweegidentiteit geeft richting aan keuzes die je maakt Mens en maatschappij 6: Identiteit, mensbeeld en cultuur Mens en natuur 4: Biodiversiteit en genetica		X X X X X X X X X X X X
5. Iedereen is anders maar gelijkwaardig	Nederlands 3: Op school worden talen en taalvariëteiten erkend en benut 5: De competente taalgebruiker verwerkt (digitale) informatie kritisch Engels/moderne vreemde talen 3: Interculturele competentie: Talen zijn de dragers van cultuur Kunst en cultuur 2: Kleur verhalen door		X X X X

	<p>artistieke expressie 7: Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie Bewegen en sport 3: Iedereen kan meedoen binnen zijn eigen mogelijkheden Mens en maatschappij 3: Welvaart, schaarste en verdeling 5: Waarden, idealen en rechtvaardigheid 6 : Identiteit, mensbeeld en cultuur Mens en natuur 4: Biodiversiteit en genetica</p>	<p>X X X</p>	<p>X X</p>
6. Samenleven is een werkwoord	<p>Kunst en cultuur 7: Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie Bewegen en sport 6: Bewegen doe je samen Mens en maatschappij 3: Welvaart, schaarste en verdeling 5: Waarden, idealen en rechtvaardigheid 8: Conflict en samenwerking</p>		<p>X X X X X</p>
7. Innovatie vraagt om reflectie	<p>Digitale geletterdheid 8: Duurzaamheid en innovatie Kunst en cultuur 4: Werk aan vernieuwing en innovatie 6: Kunst en cultuur vormen de spiegel van de wereld Mens en maatschappij 1: Tijd en chronologie 11: Technologie Mens en natuur 1: Communicatie en informatieverwerking 4: Biodiversiteit en genetica 5: Natuurlijke grondstoffen en materialen 7: Heelal en tijd</p>		<p>X X X X X X X X</p>
8. De digitale maatschappij, dat zijn wij	<p>Nederlands 5: De competente taalgebruiker verwerkt (digitale) informatie kritisch Digitale geletterdheid 2: Digitaal burgerschap 8: Duurzaamheid en innovatie Rekenen en wiskunde 5: Wat getallen zeggen over de waarheid (Informatie en onzekerheid)</p>	<p>X</p>	<p>X X X</p>

	<p>Mens en maatschappij 6: Identiteit, mensbeeld en cultuur 4: Welzijn 11: Technologie</p> <p>Mens en natuur 1: Signalen en informatieverwerking</p>		<p>X X X X</p>
9. Iedereen is wereldburger	<p>Engels/moderne vreemde talen 1: Moderne vreemde talen faciliteren grensoverstijgende communicatie 3: Interculturele competentie: Talen zijn de dragers van cultuur</p> <p>Digitale geletterdheid 8: Duurzaamheid en innovatie</p> <p>Mens en maatschappij 3: Welvaart, schaarste en verdeling 9: Globalisering 5: Waarden, idealen en rechtvaardigheid 6: Identiteit, mensbeeld en cultuur</p>		<p>X X X X X X X</p>
10. Verantwoordelijk voor je leefomgeving	<p>Digitale geletterdheid 8: Duurzaamheid en innovatie</p> <p>Mens en maatschappij 2: Plaats en ruimte 10: Duurzame ontwikkeling</p> <p>Mens en natuur 2: Wisselwerking en energie 3: Kringlopen en transport 4: Biodiversiteit en genetica 5: Natuurlijke grondstoffen en materialen 6: Aarde, atmosfeer en klimaat 7: Heelal en tijd</p>		<p>X X X X X X X X</p>

Grote opdracht 1: Democratie is van waarde

Relevantie:

Een democratische rechtsstaat maakt een vrije, diverse samenleving mogelijk. Om te functioneren in een democratische rechtsstaat is het wezenlijk dat leerlingen kennis verwerven van en betekenis geven aan de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit.

Inhoud:

Leerlingen groeien op in en door een democratische cultuur waarin zij vrij zijn om fundamenteel met elkaar van mening te verschillen. Leerlingen leren van, door en over de basiswaarden die ten grondslag liggen aan de democratische rechtsstaat, zoals deze staan in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind. Ook leren zij van, door en over de rechten en plichten die hieruit voortvloeien.

Over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en hun verhouding tot elkaar is debat. Grondrechten botsen soms met elkaar en ook over het functioneren van de democratie bestaat verschil van mening. De school biedt leerlingen handvatten in het denken over, omgaan met en reflecteren op diverse opvattingen, overtuigingen, belangen en de emoties waarmee verschillen van inzicht verbonden zijn.

Brede vaardigheden:

- Kritisch denken
- Communiceren
- Sociaal-culturele vaardigheden

Grote opdracht 2: Wie heeft het hier voor het zeggen!?

Relevantie:

De democratische rechtsstaat is een manier om macht te verdelen, burgers een stem te geven en hen te beschermen tegen willekeur en machtsmisbruik. Om bij te kunnen dragen aan de instandhouding van een democratische cultuur is het van belang om inzicht te hebben in de wording, betekenis en werking van de democratische rechtsstaat en in machtsvraagstukken.

Inhoud:

Leerlingen leren over historische contexten waar democratie, de democratische rechtsstaat en de drie basiswaarden uit zijn voortgekomen. Ze onderzoeken verschillende visies op vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Ze vergelijken verschillende bestuursvormen die er waren, zijn en denkbaar zijn met onze huidige de democratische rechtsstaat. Leerlingen leren over en van de besluitvormingsprocessen van lokaal tot internationaal niveau en de invloed die zij hierop kunnen uitoefenen - passend bij hun situatie en mogelijkheden. Zij leren om te gaan met invloed en macht van anderen. Ze gaan hier geïnformeerd en beargumenteerd over met elkaar in dialoog. Leerlingen kunnen maatschappelijke vraagstukken waarin machtsverhoudingen en besluitvormingsprocessen een rol spelen analyseren. Ze ervaren dat zowel zichzelf als de overheid en diverse organisaties hierin een rol en verantwoordelijkheid hebben.

Brede vaardigheden:

- Communiceren
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Zelfregulering

Grote opdracht 3: Democratie moet je doen!

Relevantie:

Om een democratische cultuur te onderhouden zijn burgers nodig die actief meedoen en rekening houden met anderen. Leerlingen zijn burgers nu en in wording, die op school ervaringen opdoen met de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit in voor hen betekenisvolle contexten.

Inhoud van de opdracht:

In de veiligheid van de eigen klas en school en waar mogelijk ook daarbuiten verkennen en oefenen leerlingen hun rol en invloed als deelnemer van de democratische samenleving. Leerlingen leren hoe te participeren in een democratische cultuur. Binnen een democratische cultuur is er aandacht voor verkennen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit en de spanning daartussen, het voeren van dialoog, het deelnemen aan gezamenlijke besluitvormingsprocessen en het ontwikkelen van een respectvolle omgang met soms tegengestelde opvattingen. Daarbij gaat het er niet alleen om wat er gezegd wordt, maar ook om hoe het gezegd wordt, en welke emoties dat op kan roepen. Ook actief kunnen luisteren is een belangrijke vaardigheid.

Brede vaardigheden:

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen

Grote opdracht 4: Identiteit is in ontwikkeling

Relevantie:

Gelijkheid voor de wet legt de basis voor gelijkwaardigheid, en maakt mogelijk dat iedereen de vrijheid heeft een eigen identiteit te ontwikkelen. Die identiteit is gelaagd en omvat verschillende aspecten zoals gender, (sociaaleconomische) status, sociaal-culturele, seksuele en levensbeschouwelijke, waaronder ook religieuze oriëntaties. Identiteit wordt bovendien gevormd binnen lokale, regionale, nationale en internationale kaders. Het is belangrijk dat leerlingen zich bewust worden van hun identiteit, waar de verschillende aspecten van die identiteit uit voortkomen en hoe het geheel aan verandering onderhevig is.

Inhoud van de opdracht:

Op school en in de ontmoeting met de ander ontwikkelen leerlingen inzicht in hun eigen identiteit en oefenen ze met verschillende rollen of identiteitsposities. Leerlingen kunnen vanuit een open en tolerante houding luisteren naar elkaar en de overeenkomsten en verschillen met anderen benoemen en begrijpen.

Identiteit wordt onder andere gevormd in een sociale context en door identificatie met groepen. De leerlingen ontwikkelen inzicht in en leren omgaan met de overeenkomsten en de verschillen tussen en binnen identiteiten. Zij onderzoeken en spreken over mogelijke spanningen tussen en binnen identiteiten, en de soms dwingende invloed van groepsidentiteiten op anderen en op henzelf.

Leerlingen ontwikkelen hun identiteit; zij reflecteren op die ontwikkeling en toetsen hun gevoelens, overtuigingen en idealen aan die van anderen en van de samenleving.

Brede vaardigheden:

- Communiceren
- Kritisch denken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

Grote opdracht 5: Iedereen is anders maar gelijkwaardig

Relevantie:

Uitgangspunt van een democratische samenleving is dat iedereen gelijk is. Dat iedereen gelijkwaardig wordt behandeld is geen vanzelfsprekendheid en moet daarom constant worden bewaakt. De rechtstaat vormt de grondslag voor een vrije, diverse samenleving waarin mensen met verschillende sociale, economische, levensbeschouwelijke en culturele achtergronden, fysieke en mentale mogelijkheden en politieke- en seksuele oriëntaties gelijkwaardig kunnen samenleven.

Inhoud van de opdracht:

Leerlingen ontwikkelen inzicht in overeenkomsten en verschillen in achtergrond, mogelijkheden en oriëntaties en gaan daarover in gesprek. De gelijkheid van mensen, zoals vastgelegd in artikel 1 van de grondwet biedt hiervoor het kader. Waar leerlingen ongelijkwaardigheid herkennen en ervaren leren ze wat ze daaraan kunnen doen, passende bij hun situatie en mogelijkheden.

Scholen zijn zelf meer of minder divers. Uitgaande van hun leerlingpopulatie geven scholen vorm aan de school als oefenplaats voor het omgaan met diversiteit en betrekken daar zo mogelijk de omgeving bij. Leerlingen leren over en ontmoeten mensen met een andere achtergrond, mogelijkheden en oriëntatie dan hen vertrouwd is. Dit biedt kansen om het empathisch vermogen te ontwikkelen en een verantwoordelijke omgang met diversiteit te versterken.

Brede vaardigheden:

- Kritisch denken
- Communiceren
- Sociale culturele vaardigheden

Grote opdracht 6: Samenleven is een werkwoord

Relevantie:

Iedereen in de samenleving heeft gelijke rechten, maar kansen zijn niet gelijk verdeeld. Dit roept de vraag op hoe iedereen een volwaardige deelnemer aan de samenleving kan zijn of worden en hoe vrijheid en solidariteit zich daarbij tot elkaar verhouden. Voor het samenleven is het belangrijk dat kinderen zich bewust worden van hun mogelijkheden om en hun verantwoordelijkheden voor het bevorderen van rechtvaardigheid en inclusie.

Inhoud van de opdracht: Leerlingen ontwikkelen zich tot actieve burgers die verantwoordelijkheid nemen voor hun sociale omgeving. Zij leren rekening te houden met en komen vanuit een besef van solidariteit op voor anderen. Zij leren na te denken over maatschappelijke vraagstukken en de keuzes en de gevolgen die daarmee samenhangen.

Ook op school worden leerlingen geconfronteerd met vraagstukken als ongelijkheid, discriminatie, in- en uitsluiting. De school maakt dit soort vraagstukken bespreekbaar. Leerlingen verkennen op welke manieren zij op kunnen komen voor zichzelf en anderen. Ze oefenen invloed uit, komen op voor de rechten van de mens en het kind en dragen bij aan inclusie en rechtvaardigheid.

Brede vaardigheden:

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Kritisch denken
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Ondernemend denken en handelen

Grote opdracht 7: Innovatie vraagt om reflectie

Relevantie: Innovatie heeft invloed op ons leven, op de samenleving en op onze leefomgeving. Innovaties bieden ons mogelijkheden maar stellen ons ook voor uitdagingen. Zo kunnen technologische ontwikkelingen vooruitlopen op wetgeving en discussies oproepen over ethische aspecten van hun toepassingen. Wat mogelijk is, is niet altijd in iedere situatie rechtvaardig of wenselijk.

Inhoud van de opdracht: Leerlingen worden zich bewust van de invloed van innovaties in hun leven en dat van anderen. Zij leren omgaan met de verantwoordelijkheden en consequenties die hiermee verbonden zijn. Zij vergaren kennis van en reflecteren op relevante ontwikkelingen, toen, nu en straks. Zij zijn zich bewust van de invloed van innovatie op politiek, wetgeving en samenleving (en andersom) en van de (ongelijke) toegang tot informatie, kennis en technologie in Nederland en in de wereld.

Hiervoor is het van belang dat leerlingen met elkaar in dialoog gaan, zich oriënteren op andere perspectieven, elkaars perspectieven en motieven bevragen, analyseren waarom iets als waar of goed wordt beschouwd en een mening leren vormen.

Brede vaardigheden:

- Kritisch denken
- Communiceren
- Sociaal culturele vaardigheden
- Ondernemend denken en handelen
- Zelfregulering

Grote opdracht 8: De digitale maatschappij, dat zijn wij

Relevantie: Actief participeren, respectvol met elkaar omgaan en tolerantie zijn thema's die belangrijk zijn voor het functioneren van een democratische samenleving. Digitale technologie en multimediale informatie spelen hierbij een steeds grotere rol. Volwaardig deelnemen aan de samenleving vereist digitale geletterdheid, die mee blijft groeien met de rol van digitale technologie in de samenleving.

De burger in de digitale maatschappij moet digitaal geletterd zijn om als (zelf)verantwoordelijk burger aan de samenleving deel te nemen. Digitale technologie stelt de burger in staat om directer en gemakkelijker invloed uit te oefenen op de democratie en de maatschappij. Hiervoor is mediawijsheid vereist: de burger in de digitale samenleving is zich bewust van zijn mogelijkheden, vormt hier een kritisch oordeel over en kiest voor een actieve houding.

Zoals in elke maatschappij horen er rechten en plichten bij digitaal burgerschap. Het is van belang hier verantwoordelijk mee om te gaan. Er zijn waardevolle omgangsregels, waarvan het zelfsprekend moet zijn om ze na te leven

Inhoud van de opdracht: Media spelen van oudsher een belangrijke rol in het sociale en politieke leven. Door de nieuwe mogelijkheden lezen, luisteren en kijken leerlingen niet alleen, maar schrijven en maken zij veel vaker dan in het recente verleden zelf media-inhouden. Binnen de school en in de ontmoeting op digitaal vlak leren leerlingen deze kansen te benutten, de gevaren in te schatten en daarop te anticiperen.

Ook in de digitale wereld worden leerlingen geconfronteerd met vraagstukken als privacy, nep-nieuws, discriminatie, in- en uitsluiting. Leerlingen leren om kritisch te zijn bij het gebruik van diverse informatiebronnen, en bewust om te gaan met het maken ervan.

Digitaal burgerschap is ook: meedenken en meepraten over de effecten van de onlinewereld, inclusief die op hun identiteit, op hun persoonlijke (online) leven en op de publieke sfeer. Dit vergt van leerlingen dat ze kritisch en creatief leren denken over media-inhouden en -processen en daar ook naar handelen.

Brede vaardigheden:

- Zelfregulering
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan
- Communiceren
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden

Grote opdracht 9: Iedereen is wereldburger

Relevantie:

Op Europees en op mondiaal niveau zijn mensen en gebieden steeds meer met elkaar vervlochten en van elkaar afhankelijk geworden. Globalisering is een veelomvattend en veelvormig proces met gevolgen op economisch, sociaal, politiek en cultureel terrein. Globalisering voltrekt zich gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de kaders van de democratie. Globalisering heeft effect op de (on)mogelijkheden van leerlingen om invloed uit te oefenen op hun omgeving.

Inhoud van de opdracht:

Leerlingen ontwikkelen inzicht in deze thematiek en worden toegerust om hiervan de betekenis te zien voor hun eigen leven en leefomgeving, nu en straks. Ook wegen zij verschillende zienswijzen op globalisering en onderzoeken de voor- en nadelen daarvan met bijzondere aandacht voor migratie en verdelingsvraagstukken in de wereld.

De leerlingen onderzoeken de (on)mogelijkheden om als burger invloed uit te oefenen op processen van globalisering. Leerlingen leren te reflecteren op rollen die zij in kunnen nemen in een globale wereld, op de keuzes die zij en anderen daarin wel of niet hebben en op de identiteiten die zij en anderen kunnen ontwikkelen.

Brede vaardigheden:

- Kritisch denken
- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Oriëntatie op jezelf, studie en loopbaan

Grote opdracht 10: Verantwoordelijk voor je leefomgeving

Relevantie:

Door een samenspel van menselijke en natuurlijke krachten verandert de leefomgeving van leerlingen. Daarbij spelen op alle schaalniveaus spanningen tussen verschillende waarden en belangen ('people, planet, prosperity'). Deze spanningen uiten zich in het maatschappelijk, politiek en economisch speelveld waar de leerling mee te maken kan krijgen.

Inhoud van de opdracht:

Leerlingen leren omgaan met en nadenken over de spanningen die spelen tussen verschillende waarden en belangen en de gevolgen daarvan voor de leefomgeving, nu en later.

Zij onderzoeken hun eigen keuzes en opvattingen en die van anderen over hoe met de leefomgeving om te gaan en wat hierbij ethisch verantwoord en duurzame keuzes zijn.

Daarbij onderzoeken ze ook welke krachten en machten deze keuzes bemoeilijken.

Leerlingen leren verantwoordelijkheid te nemen voor hun gedrag en zijn zich bewust van het effect hiervan op de leefomgeving.

Brede vaardigheden:

- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- kritisch denken
- communiceren
- ondernemend denken en handelen

BIJLAGE 2: BEGRIPPENLIJST

Begrip	Omschrijving
Cultuur	<p>Cultuur (1): Alles wat mensen denken, doen en maken (brede, antropologische definitie)</p> <p>Cultuur (2): dynamisch geheel aan gewoonten, gebruiken en uitdrukingsvormen die bij een groep hoort c.q. aan haar wordt toegeschreven. zie: identiteit</p>
Democratische cultuur	<p>Van een democratische cultuur in een land, groep of organisatie spreken we, als het handelen geleid wordt door gelijkwaardigheid (met respect voor gezagsverhoudingen), de wil en het vermogen besluiten gedragen en met respect voor de minderheid te nemen en eventuele conflicten geweldloos op te lossen.</p>
Diversiteit	<p>Verscheidenheid; Onze maatschappij kenmerkt zich onder andere door het samenleven van mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden. Een democratische rechtsstaat maakt deze diversiteit mogelijk, viert haar, maar begrenst haar ook, o.a. doordat zij al te grote verschillen van mening via democratische processen en procedures reguleert.</p>
Gelijkheid	<p>Algemeen: het principe dat mensen in gelijke gevallen gelijk worden behandeld (juridisch; Art 1) dan wel de situatie dat iedereen gelijke toegang heeft tot kennis, macht en middelen (sociaaleconomisch);</p> <p>Omdat elke nadere definitie of interpretatie van gelijkheid geladen is kan die voor het leergebied burgerschap niet in specifieke zin gegeven worden.</p>
Gelijkwaardigheid	<p>Situatie waarin mensen niet alleen gelijk zijn (voor de wet), maar in al hun verscheidenheid door anderen met gelijke waardigheid worden behandeld.</p>
Gender	<p>Sociaal geslacht, dat wil zeggen, de beelden die in een cultuur heersen omtrent uiterlijk en gedrag van mannen of vrouwen (sekse, biologisch geslacht). Gender is op groepsniveau cultuurbepaald en dus dynamisch, en valt op individueel niveau niet altijd samen met een van de beide seksen of haar biologische tussenvormen.</p>
Identiteit	<p>Dat wat een mens of groep mensen definieert en onderscheidt. Identiteit kan (psychologisch, sociaal) begrepen worden als het complexe resultaat van aanleg, opvoeding, omgeving, persoonlijke keuzes en biografie.</p>

Innovatie	Vernieuwing; meer specifiek vernieuwing op het gebied van technologie, cultuur en bestuur/organisatie
Levensbeschouwing	Meer of minder specifieke opvatting betreffende zingevingsvraagstukken en de meest gepaste houding tegenover mens, omgeving en/of het bovennatuurlijke. Omvat in deze definitie ook georganiseerde religies.
Macht	Algemeen: het vermogen invloed uit te oefenen op het handelen van anderen. Specifiek: de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren en/of te handhaven en sancties op te leggen aan wie ze overtreedt.
Participatie	Deelname; actieve houding ten aanzien van de mogelijkheden om mee te spreken en gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid te bevorderen
Rechtsstaat	Staat waarin wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht (min of meer) gescheiden zijn, burgers rechten hebben en beschermd zijn tegen willekeur en machtsmisbruik.
Schaalniveau	Ruimtelijk kader waarbinnen een verschijnsel zich voordoet en/of kan worden onderzocht (school, buurt, wijk of dorp, stad, regio, provincie, land, continent, wereld, enz.).
Seksuele oriëntatie	Seksuele voorkeur, het geslacht waartoe je je seksueel het meest voelt aangetrokken
Solidariteit	<p>Algemeen: besef van saamhorigheid en de bereidheid daaraan consequenties te verbinden voor het eigen handelen.</p> <p>De democratische rechtsstaat is historisch verbonden met de waarden van de Franse Revolutie, inclusief solidariteit. Die solidariteit betrof en betreft <i>institutioneel</i> de burgers van die staat (via o.a. belastingen) en bijvoorbeeld beroepsgroepen (pensioenen). Wie het <i>moreel</i> betreft is een kwestie van mens- of levensvisie, en kan niet in algemene termen worden gedefinieerd.</p>
Vrijheid	<p>Algemeen: afwezigheid van dwang (negatieve vrijheid), dan wel het vermogen jezelf volledig te ontplooiën zonder anderen daarbij in hun vrijheid te beperken (positieve vrijheid);</p> <p>Omdat elke nadere definitie of interpretatie van vrijheid geladen is, kan die voor het leergebied burgerschap niet in specifieke zin gegeven worden.</p>

BIJLAGE 3: BRONNENLIJST

Biesta, G.J.J. (2016). Een vakdidactisch perspectief op democratisch burgerschap. Voorwoord bij de speciale uitgave 'Hoe geef je les in kritisch burgerschap?' *Didactief* 46 (4), 3 (december 2017)

Biesta, G.J.J. (2017). 'Vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn niet zomaar aantal waarden'. <https://nivoz.nl/nl/>. Geraadpleegd op 31 mei 2018.

Biesta, G. (2018). *Tijd voor pedagogiek; Over de pedagogische paragraaf in onderwijs, opleiding en vorming*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Bron, J., & Van Vliet, E. (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie: Curriculumvoorstel*. Enschede: SLO.

Citizenship foundation (2018). <https://www.youngcitizens.org/what-is-citizenship> (geraadpleegd: 8-12-18).

Council of Europe (2018) *Reference framework of competencies for democratic culture. Vol 1: context, concepts and model*. Straatsburg: Council of Europe.

De Groot, J. (2018). *Visie VSNU op aansluiting wetenschappelijk onderwijs op curriculum.nu*. Den Haag: VSNU, vereniging van universiteiten.

Eidhof, B. & Kruijer, A.J. (2016). *Consensusdoelen in het Nederlandse burgerschapsonderwijs*. Instituut voor publieke waarden.

Eidhof, B. (2018). *Het Wilhelmus voorbij*. Amsterdam: Van Gennip

Ennis, R.H. (2011a, 2011b): Critical thinking: Reflection and perspective—Parts I and II. *Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines*, 26, 1, 2, pp. 4-18, pp. 5-19.

Vakoverleg Erfgoededucatie. (2018). *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*. z.p. Vakoverleg Erfgoededucatie.

Gielen, A. (2018). *Brief van het Landelijk Actie Komitee Scholieren*. z.p. LAKS.

Greven, J., & Van Oorschot, F. (2008). *UNESCO-schoolprofiel en de kerndoelen*. Enschede: SLO, Stichting leerplanontwikkeling.

International Civics and Citizenship education study. *International Civics and Citizenship education study 2016 Nederland*. ICCS/IEA. Geraadpleegd: 1-10-2018. <http://www.iccs-nederland.nl/>

Koninklijk Nederlands aardrijkskundig Genootschap (2017). *Visie op het aardrijkskundeonderwijs voor het primair en voortgezet onderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu*. Zeist: KNAG

Kooij, C. van der, & Van der Schans, T. (2018). *Bij de Tijd 3, Geschiedenisonderwijs voor de toekomst*. Den Haag: VGN

Landelijk Expertise Centrum Speciaal Onderwijs. *Boekenlegger SO & VSO*.

MBO-Raad. (2018). *Deelname MBO aan curriculum.nu*. Woerden: MBO-Raad

Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A., Kuiper, E., & Ledoux, G. (2006). *Onderwijs in burgerschap: wat scholen kunnen doen. Lessen uit wetenschap en praktijk*. Amsterdam: Kohnstamm

Nederlands Jeugd Instituut. (2017). *Interventie: De Vreedzame School*. Utrecht: NJI

Nussbaum, M.C. (2011). *Niet voor de winst. Het belang van alpha-onderwijs voor de democratie*. Baarn: Ambo-Anthos.

Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer. (2018). *Visie op maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen in relatie tot mens & maatschappij en burgerschap*. Utrecht: NVLM

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. (2018). *Verduidelijking burgerschapsopdracht in de wet*. Den Haag: OCW

Onderwijsraad (2018). *Advies wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.

Ontario Ministry of Education. (2013). *The Ontario Curriculum: Social Studies Grades 1 to 6, History and Geography Grades 7 and 8*. Toronto: Ontario Ministry of Education. Geraadpleegd 15 januari 2018 <http://www.ontario.ca/edu>

Stichting platform vmbo. (2018). *Theoretische Leerweg: Het vmbo en zijn leerlingen*. Utrecht: Stichting Platform vmbo.

Rest, J.R. (1982) A psychologist looks at the teaching of ethics, The Hastings Center Report

Rest, J.R. (1986). **Moral development: advances in research and theory**. New York: Praeger.

Vereniging Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs. (2018). *Visie op filosofie & onderwijs*. z.p.: VFVO

Rösch, A. (2011). *Kompetenzorientierung im Philosophie- und Ethikunterricht. Entwicklung eines Kompetenzmodells für die Fächergruppe Philosophie, Praktische Philosophie, Ethik, Werte und Normen*, LER. Münster: LIT-Verlag (2. Auflage)

Rutgers Stichting. (2018). *Visie Rutgers Stichting*. Utrecht: Rutgers stichting.

Stichting Leerplanontwikkelng. (2018a). *Over kerndoelen en eindtermen*. Enschede: SLO

Stichting Leerplanontwikkeling. (2018b). *Startnotitie Burgerschap: Meewerken aan het onderwijs van morgen*. Enschede: SLO.

Staatscommissie parlementair stelsel. (2018). *Lage drempels, hoge dijken; democratie en rechtsstaat in balans*. Amsterdam: Boom.

Stolk, V., Veugelers, W. & Bron, J. (2015). *Op zoek naar gedeelde waarden*. Enschede: SLO

Thijs, A., Van der Velde, J., Meershoek, S., Van Dieren, S., & Arkesteijn, E. (2011). *Kwaliteitskader UNESCO-schoolprofiel*. Enschede: SLO

10 voor de leraar (2018). *Kennisbases en Profilering lerarenopleiding basisonderwijs*. Den

Haag: Vereniging Hogescholen.

Van den Bemd, M., & Leonhard, T. (2018). *Visie op LoopbaanOntwikkeling en -Begeleiding (LOB)*. Breda: VvSL & NVS-NVL.

Van der Ploeg, P. (2015). Burgerschapsvorming anders: een pleidooi voor zakelijk onderwijs. *Pedagogiek*, 35 (3), 285-298. DOI: 10.5117/PED2015.3.

Van Dijk, G., Van Graft, M., 't Hart, J., Slangen, L., Sijbers, J., & De Vries, M. (2017). *Technologie in de leergebieden*. Den Haag: Curriculum.nu.

Vereniging van Classici in Nederland. (2017a). Kernboodschap VCN: Klassieken verbinden moderne samenleving. z.p.:VCN.

Vereniging van Classici in Nederland (2017b). *Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland*. z.p.: VCN.

Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken. (2018). *Visie op inhoud en rol van het economieonderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu*. z.p.: VECON

Vereniging Hogescholen. (2018). *Input van het hbo voor de ontwikkelteams curriculum.nu*. Den Haag: Vereniging Hogescholen

Visser, A. (2018). *Domeinbeschrijving Burgerschap ten behoeve van het PEIL-onderzoek*. Enschede: SLO

Vlaamse Regering. (2018). *Voorontwerp van decreet betreffende de onderwijsdoelen voor de eerste graad van het secundair onderwijs*. Geraadpleegd 1-10-2018
<https://www.onderwijsdoelen.be/>

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Den Haag: WRR